

Amikor egy történetíró önkritikát gyakorol, és a „veleszületett” (leszbikusság) fogalma veszélyessé válik

Hanna Hacker. *Frauen* und Freund_innen Lesarten „weiblicher Homosexualität“: Österreich, 1870–1938*. Wien: Zaglossus. 2015. 504 oldal. ISBN: 978-3-902902-34-4. 19,95 €

A magyar olvasó számára többféle szempontból is érdekes vagy tanulságos lehet az osztrák szociológus és történész, Hanna Hacker, *Frauen* und Freund_innen Lesarten „weiblicher Homosexualität“: Österreich, 1870–1938* (Nők* és barát_nők. A „női homoszexualitás” olvasatai. Ausztria, 1870–1938) c. könyve akkor is, ha nem kifejezetten érdeklődik az osztrák kultúrtörténet, vagy még csak „női” témák iránt sem igazán.

Egyrészt a kötet az 1870 és 1938 közötti időszak Ausztriájában élő (leszbikus) nők történelméről szól, aminek egy része így, 1918-ig, az Osztrák-Magyar Monarchiáról kell, hogy szóljon, tehát magyar vonatkozásai is vannak. Ismerjük a Hacker által tárgyalt Vay Sándor nevét is a magyar irodalomból. Vay Sarolta/Sándor gróf(nő), az érzékeny és művelt író és újságíró, aki férfi ruhába bújt, hogy élvezhesse a férfi kiváltságokat, és akit 1889-ben — némileg nehezen követhető észjárások mentén — éppen a diagnosztizált „beteges” („günander”, tehát pszichológiai értelemben kétnemű) szexualitása miatt mentett föl a bíróság az após által emelt pénzügyi csalás vádja alól, a törvényszéki orvosok és a pszichiátria szakvélemények hatására.¹ Hasonlóképp jelentős a könyvben a magyar író, emberi jogi aktivista, Kertbenyi Károly Mária vagy Karl-Maria Kertbenyi (született Karl-Maria Benkert néven Bécsben) neve, aki 1868-ban megalkotta a heteroszexuális és a homoszexuális szavakat, majdnem egy időben az „ellentétes nemi érzület” kifejezés (Carl Westphal, 1869) és az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttével, amely események — némileg kerekítve — Hacker történetének kiindulópontját is képezik (1870).

Hacker azonban „osztrák,” tehát szükségszerűen egy másik perspektívából, más szövegekörnyezetben ír, még ha az 1987-es első kiadásban általános érvényűnek is gondolta mindazt, amit közread, legyen szó az

¹ Ld. például Borgos, Anna, „[Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerepáthágó a múlt századfordulón](#),” *Holmi* 2007 február, 2016. október 18.

Osztrák-Magyar Monarchiáról vagy csak Ausztriáról. A 2015-ös átdolgozott kiadásban írja meg saját korábbi kötetének posztkolonialista kritikáját. Ebben kap teret tehát a lokalításra tett reflexió fontossága. Nem mindegy, hol vagyunk, hol van a (tárgyalt) alany: a hely figyelmen kívül hagyása *helytelen* képet hoz létre. A 2015-ben megjelent „szöveg” lényegében az 1987-es „mű” ilyen (*helytelen*) általánosításait, esszencializmusát próbálja relativizálni, némileg felborítani, a queer elméleti fordulat után aktualizálni, de igyekszik azokat megmagyarázni is és pozitívumait kiemelni. Az önkritikus újraolvasás a magyar tudományos, politikai vagy egyéb szintéren sem jellemző gyakorlat, így példaértékű; ez lehet a másik érdekes vagy tanulságos szempont a magyar olvasó (kutató) számára. Arról, hogy a javított verzió mennyire vagy miben tűnik kérdésesnek, a recenzió utolsó részében szólok.

Hacker önkritikáját az 1990-es évektől megjelent queerelmélet, szövegelmélet, és a már említett posztkolonialista elméletek ihlették. Queer szempontból két-három súlyos, kimozdítandó alapvetést emel ki 87-es könyvéből. Egyrészt csak kétféle szexuális irányultságban gondolkodott (hetero/homo), abszolutizálta a „férfi” és a „nő” kategóriákat, másrészt (ezzel összefüggésben) hajlott arra, hogy a „szexualitás”-t és a „nem”-et ne különböztesse meg. Hacker korábbi meghatározásában ez azt jelentette, hogy a nőket a férfaitól független, önálló csoportként képzelte, akik egymással (és) autonómiában akarnak élni. Így akart leszámolni azzal a hagyománnyal, amelyben csak a férfiak beszélnek, a nőkről is, úgy, mintha közben egyúttal nem határoznák meg a nemi szerepeket. Jó példa erre a patriarchális beszédmódra a kontraszexualitás fogalma, amit Carl Westphal pszichiáter *Az ellentétes nemi érzület. Egy neuropatológiai (pszichopata) állapot tünete* c. könyvében (1869–70) vezet be a szerinte veleszületett abnormalitást mutató egyénekre, akikről azt állapította meg, hogy az „ellentétes” nem testi tulajdonságait hordozzák, tehát például egy lesbikus nőnek férfi agya van. A fogalom egy kalap alá sorolta még a homoszexuálisokat és a mindenféle transzidentitásúakat (transzvesztiták, transzsexuálisok, „lelki” transzsexuálisok /tanszgenderek/), amely megnevezések 1910-ben kezdtek szétválni. Hacker egy sokszínű, de zárt, igazából inkább egymás társaságát kereső nők társadalmát vázolta fel, ami általánosításai miatt szükségszerűen félrevezető és kirekesztő maradt.

A queerelmélet a nemet, a szexualitást, a vágyat és a meg- vagy elnemesített (nemmel felruházott) testet egymástól megkülönböztetendőknek és egymással „véletlenszerűen” kombinálódónak gondolja el. A queerelméleti „posztulátum” szerint, ahogy Hacker 2015-ben írja, a „nem” csupán idézet, egy nem létező „eredeti” férfiasság és nőiesség performatív másolata; előadások és játékok eredménye tehát. Így Hacker 1987-es alapkérdése, „*Voltak-e egyáltalán lesbikus nők a történelemben?*” 2015-ben, a (legalábbis

nyugati) genderkritikai diszkurzusokkal egybecsengően, amelyek egyre inkább oldják a leszbikus kifejezést is, így hangzik: „*Mennyiben beszélhetünk még egyáltalán leszbikusokról a jelenben?*”.

Azzal, hogy Hacker a könyv címét megváltoztatta, szintén arra kíván utalni, hogy leszbikus narratívák queer átírására vállalkozott és a feminista kutatás történetpolitikáinak reflexiójára – bár ez utóbbi mibenlétét nem fejtí ki. A (magyarul) *Nők* és barát_nők* címváltozatban a csillag és az alsó vonal az úgynevezett Gender Gap-et, egy hiátust jelöl: a szóhoz kötődő, meg nem nevezett, nem konform társadalmi nemek (mint az interszexuális vagy transzgender) lehetséges helyét. A két jel felvetése hasonló céllal történt: az alsó vonal jól jelzi a kitölthető helyet,² a csillag viszont a számítástechnika nyelvéből származik, ott a két határ közötti tetszőleges számú jelet jelöli. Bár ez a jelölés igen elterjedt német nyelvterületen, nem kevés kritikát kapott már, arra hivatkozva, hogy komplikált és megtöri a helyesírás szabályait, vagy mert a nő és a férfi megnevezéseken túl csupán egy karakternyi hely jut minden másnak.³

Ha megnézzük a két alcímet (2015: *A „női homoszexualitás” olvasatai, Ausztria 1870–1938*; 1987: *Tanulmányok a „női homoszexualitáshoz” Ausztria példáján, 1870–1938*), akkor egyrészt azt látjuk, hogy a „tanulmányok” fogalmat az „olvasatok” váltotta fel. Az utóbbi kifejezés választása szintén azt a nézetet kérdőjelezi meg, hogy a homoszexualitás homogén, nyilvánvaló és így megragadható dolog volna. Másrészt eltűnik az „Ausztria példájára” hivatkozás is, mert azt a gondolkodást közvetítette, hogy ami Ausztriára jellemző, az minden más országról is elmondható. Az új cím tehát sűrítetten tartalmazza Hacker queer, historiográfia-kritikai és posztkolonialista (ön)kritikáját.

Szemléletes példája Hacker felfogásváltozásának Magnus Hirschfeld 1920-as években virágzó szexuális reformjának, (szociáldemokrata dominanciájú) mozgalmának megítélése a két kötetben. A hirschfeldi program jelen volt Ausztriában is és a nőmozgalmak különböző szárnyaiban is (háztartástudományi tanszékek felállításának felvetésében például). Hirschfeld német zsidó orvos volt, szexológus, melegjogi aktivista, a transzvesztita és a transzszexuális szavak megalkotója. Még a XX. századfordulója előtt társaival aláírást gyűjtött a 175. paragrafus eltörlése érdekében, amely a németországi homoszexuális férfiak közötti nemi aktus kriminalizálását foglalta törvénybe. Bár céljukat nem érték el, érthető módon tűnhet mindezek alapján emberi jogi szempontból szimpatikusnak a törekvés. A róla készült igen szórakoztató *Der*

² Ld. Herrmann, Steffen Kitty, „[Performing the Gap — Queere Gestalten und geschlechtliche Aneignung](#),” *arranca* Ausgabe 28 November 2003, S. 22–26. 2016. október 18.

³ Ld. Lummerding, Susanne, „[Genderreflexive Sprache — ein kurzer Leitfaden](#),” *Kunsthochschule Berlin*, 2013, 2016. október 18.

Einstein des Sex (1999. Rendező: Rosa von Praunheim) c. film is a dinamikus és felszabadító embert láttatja, akinek a könyveit a nemzetiszocialisták elégetik, ő maga emigrál.

Hanna Hacker első, 1987-es könyvében őszinte megvetéssel ír Hirschfeldről. Ennek oka, hogy szexuális reformjuk támogatta a heteroszexualitás propagandáját, a rasszhigiéniai elvek gyakorlati megvalósítását (azaz az eugenika szélsőséges, adott esetekben kényszersterilizálással, kényszerabortusszal, házassági tilalommal történő intézményesítését) az „egészséges” néptest reprodukciója érdekében. Ez úgy férhet össze a melegjogi aktivitással, hogy a szaporodás irányítását a nők testének tárgyiasításán, azok heteroszexuális házasítása révén, házassági és gyereknemzési tanácsadásokon keresztül próbálta végrehajtani.

Hacker tehát 1987-ben a nők (homoszexuális) férfiak által gyakorolt diszkriminációjára koncentrált, és így még nem találta problematikusnak Hirschfeldéknek azt az alapelgondolását, hogy a homoszexualitás veleszületett, „természetes,” nem megváltoztatható tulajdonság. Hacker maga is ebben a gondolathalmazban mozgott. Pedig a társadalmi környezet (akár géneket is megváltoztató) hatásának kizárása nehezen elképzelhető már a XX. század elején is, s mintha Hirschfeld népesedés politikája a nőket — méginkább a lesbikus nőket, ha közvetve is — éppen hogy formálhatóként kezelte volna. Biopolitikája mindenestre elméleti lehetőséget adott a gyógyíthatatlan betegségnek tekintett homoszexualitás eltávolítására. Ezt Hacker csak 2015-ben említi. Azt tenném hozzá, hogy a nem és a szexualitás társadalmi beágyazottságáról szóló felfogás (a queerelméletekben) a szexualitás átírhatóságát állítja, így a heteroszexualitását is. Tehát azt is mondja, hogy egy „normális” emberből is lehet „más(valaki).”

Hacker kritikája Freudot sem kíméli, bár külön fejezetben tárgyalja, talán mert Freud komplexebb gondolkodása és elemzései nem moshatóak össze Hirschfeld hamisnak tűnő, bár buzgó akcióival. Freud — fejt ki Hacker — fiatal lesbikus páciensét nem tudja és nem is akarja meggyógyítani, leegyszerűsítőnek találja a közties nemek (például férfi lélek női testben) elméletét a homoszexualitás magyarázataként. Ehelyett elkülöníti a „szomatikus nemi jelleget,” „a pszichikai nemi jelleget” és a „tárgyválasztás módját,” amiket ma biológiai nemnek, gendernek (társadalmi nemnek) és szexuális irányultságnak nevezünk.⁴ Fontos azt is megemlíteni, hogy Freud felveti a gének kulturális beágyazottságát is: „*A kulturális vívmányok egy része*

⁴ Ld. Freud, Sigmund, „A női homoszexualitás egy esetének pszichogeneziséről,” Fordította Schulz Katalin, Sigmund Freud. *Sigmund Freud művei. A farkasember. Klinikai esettanulmányok II.*, Budapest: Filum Kiadó, 1998., 247.

*minden bizonynal hátrahagyta üledékét az ösztön-énben.*⁵ Ám Hacker elméletébe nem fér(t) bele Freud sem, mert az végül mégis férfias tulajdonságokat fűz a leszbikus lányhoz, ami viszont a kontextus keretében szerintem kevésbé problematikus, mint Hacker (egykori, 1987-es) nőközpontú vilásképe, mert ez utóbbi megőrzi a nő/férfi kétosztatú rendszert, csak éppen a nők (zárt, egymás társaságát kereső) csoportját rakja felülre. Ezáltal akaratlanul is kirekesztő a mindenféle nemekkel, szexuális irányultságokkal és vágyakkal szemben. Míg Freud ezzel szemben — mint írtam — megkülönböztette a „testi” nemet, a „lelki” nemet és a „tárgyválasztás módját,” s fogalmazhatott volna másképp is, amikor adott társadalmi körülmények között férfiasnak nevezett bizonyos tulajdonságokat, de ezeket nem kezelte eleve adottként. Igaz, szövegeinek kijelentései valóban ellentmondásosak tudnak lenni, ha az elméletét és a gyakorlatra vonatkozó merevebb megfontolásait tekintjük. Hacker nézetét 2015-re átírják a queer és egyéb elméletek, a Freuddal szembeni kritikáját azonban változatlanul fenntartja.

Fontos lehet a magyar olvasó számára a könyvben a magyar (leszbikus, férfi- és zsidógyűlölő) Tormay Cécile korabeli osztrák „párjának,” Grete von Urbanitzkynak szerepeltetése is, aki *A vad kert* (1927) c. leszbikus regényének megírása után a nácikkal kollaborált, kémkedett nekik, támogatta a könyvégetést, amíg az ő könyvét is meg nem semmisítették, mire emigrált és később a nemzetiszocialisták áldozataként írta le magát. Mindez szemléletesen jelzi a 1920/30-as évek szexualitással kapcsolatos sokféle, egymásnak ellentmondó nézeteit, miközben a korról inkább a liberalizmus, a bubifrizurás, vagány „új nő” képe élhet az olvasóban. Pár évre valóban láthatóvá lesz ekkor egy leszbikus (nemzetközi) kollektivitás, írja Hacker, de az ausztrófasiszta rezsim ezt a nagyvárosi életet, lakójaival és sajtóorgánumaival együtt szintén beszüntette. Ugyanakkor nem lehet egyenlőségjelet tenni Ausztria és Németország közé a leszbikusokra vonatkozó törvényhozás tekintetében: Ausztriában bűnténynek számított a nők közötti szexuális cselekedet (§ 129 I b), s a fenyegetettség akkor sem szűnt meg, amikor 1930-ban a német büntetőtörvénykönyv 175. paragrafusát Ausztriára is kiterjesztették. Ráadásul az volt az indoka ennek a látszólagos, a nők homoszexualitását immáron nem kriminalizáló szabadságnak, hogy a férfias nők úgysem tudják „azt” teljesen úgy csinálni, mint a férfiak.

Hacker kötetét olvasva, összességében azt lehet mondani, hogy a kor liberalizmusa nem volt olyan nyitott, mint amilyennek mutatkozik, de olyan zárt sem, mint amilyenre az akkori osztrák büntető törvénykönyv vagy később a nemzetiszocializmus fő ideológiai vonala következtetni engedne. Hacker bírósági perek dokumentumait nézte meg, ahol leszbikusokat idéztek be, de

⁵ Ld. Freud, Sigmund, „A pszichanalízis foglalatja,” Fordította Bart István, V. Binét Ágnes, Linczeyi Adorján, Vikár György. Sigmund Freud. *Esszék*. Budapest: Gondolat, 1982., 474.

nem sok ilyen esetet talált. Ráadásul, egyikőjüket sem a homoszexualitás vádjával ítélték el, ha büntető ítélet született egyáltalán.

A német Claudia Schoppmann ott kezdi a történetét, ahol Hacker abbahagyja, a náci rezsim szexualpolitikáját Schoppmann bontja ki. Érdekesnek találok együtt olvasni a két könyvet, közelebbről megnézni és összevetni egy diktatúra és egy ún. demokratikus államforma (a weimari köztársaság és az 1920-as évek Ausztriájának szociáldemokrata és keresztényszocialista kormányzatának) ideológiai megnyilvánulásait, intézkedéseit. A *Nemzetiszocialista szexualpolitika és női homoszexualitás*⁶ c. könyvében Schoppmann kutatómunkája arra az eredményre jut, hogy bár a leszbikus nők üldöztetését nem szabad semmibe venni vagy jelentéktelenként számon tartani, de a nemzetiszocialisták a homoszexuálisokkal szemben általában véve korántsem olyan intenzitással és radikalizmussal léptek fel, mint a zsidókkal vagy a romákkal szemben. Schoppmann szerint nem is volt a homoszexualitásra vonatkozó ideológiájuk; inkább a lakosság egyház által befolyásolt homofóbiájára és az orvostudomány által működtetett patologizációra támaszkodtak. A homoszexualitás veleszületett és gyógyíthatatlan tulajdonságként való meghatározása egybecsengett a náci biológizmussal, de a férfi homoszexuálisok magas száma, 1-2 millió német férfi megsemmisítése, nem kedvezett volna a vezető politikának, így mégiscsak létrehozták az „átnevelhető” kategóriát. Őket tették bűnbakká a népességcsökkenés miatt, és átláthatatlan, szerteágazó kapcsolati hálójuk miatt a náci rezsim tartott egy, a férfiállamot veszélyeztető ellenzéki képződménytől is. Végül a homoszexuálisok megközelítőleg 2%-át ítélték megsemmisítendőnek. De arról, hogy ki volt homoszexuális, sosem lehetett adat, mint ahogy láthatatlan maradt az is, hogy hány homoszexuálist tartóztattak le az aszocialitás vagy prostitúció vádjával. A nő alacsonyabb rendűnek számított a férfínál, feltételezett (előírt) passzivitása miatt veszélytelennek és megerőszokolhatónak látták, így a női homoszexualitást nem tartották a népességpolitikát befolyásoló tényezőnek. A rózsaszín háromszög viselése csak a férfiak számára volt előírás, valamint koncentrációs táborban töltött időszakról egy leszbikus fogvatartott által jegyzett írás sem maradt fenn.

A kötet 1987-es kiadása — írja Hacker — nem volt a szó szoros értelmében sem queer, sem posztmodern vagy posztstrukturalista, mert keletkezésének idején többnyire egyáltalán nem is lehetett (volna) az. Ezt úgy indokolja, hogy 1987-ben egyrészt nem ismerhette ezeket a szemléleteket, másrészt amiket ismerhetett, azok esszencialisták voltak. Hogy miért nem ismerhette a queer elméleteket, azt kifejti, ám annak magyarázatával, hogy

⁶ Schoppmann, Claudia, *Nationalsozialistische Sexualpolitik und weibliche Homosexualität*, Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft, 1997.

miért maradhatott ki látómezejéből a posztmodern és a posztstrukturalizmus adós marad. A queer mint politikai és analitikai terminus csak a 80-as évek végén, a queer mozgalmakkal jelenik meg, majd a 90-es évek elején Judith Butler tanulmányaiban. Az esszencializmus/konstruktivizmus fogalompár, írja Hacker, 1987-ben szerepel először a homoszexualitás kutatásban, egy amszterdami konferencián hangzik el, és a szexualitás vagy gender témákat tárgyaló konstruktivista szellemtudományi tanulmányok a történelmet továbbra is „valós”-ként tételezték. Mégis, nehéz elképzelni, hogy 1987-ben nem találkozott más témában nem esszencialista, posztmodern, posztstrukturalista vagy konstruktivista szövegekkel. De az még meglepőbb, hogy miért zárja ki annak lehetőségét, hogy ő maga juthatott volna hasonló következtetésekre, hiszen arra is szeretné felhívni a figyelmet, hogy a kötet első változata nem minden vonatkozásban volt esszencialista, a ténymegállapítások mellett bizonytalan részeket is meghagyott a szerző, vagyis a queerelméleti „posztulátumok” mégis elgondolhatók voltak azok számára, akik kontraszexualitással foglalkoztak, és akiket a queer fordulat után ennek ellenére „reménytelenül ódivatuként” kezeltek. Mindenesetre a nagy történetet írta Hacker is, aminek ezzel együtt fontos szerepe volt, írja, a leszbikus mozgalmak rekonstruálásában, az első, a leszbikusságról szóló német nyelvű egyetemi szemináriumok anyagának összeállítása során, leszbikus archívumok kezdeményezésében, vagy városnéző túrák összeállításakor. A narratívák ilyen szemléletű rögzítése mindig jobb, mintha egyáltalán nem léteznének. Ezzel magam is egyetértek s azzal egészíteném ki, hogy éppen a „nemtudásra,” a dolgok átláthatatlanságára, tehát az önkritikára tett reflexió kellett ahhoz, hogy Hanna Hacker 500 oldalas könyve ne csak nagy kultúrtörténeti adattár legyen, hanem túl is lépjen a nagy történetek lekerekítő, így szükségszerűen kizáró és hamis gyakorlatán.

*Gubicskó Ágnes
szabadúszó fordító*

Felhasznált irodalom

- Borgos, Anna. 2007. [„Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerepáthágó a múlt századfordulón.”](#) *Holmi* (február). 2016. október 18.
- Der Einstein des Sex.* 1999. Rend. Rosa von Praunheim. Írta Chris Kraus, Valentin Passoni. Argus Film Produktie, Arte, Hessischer Rundfunk (HR).

- Freud, Sigmund. 1998. „A női homoszexualitás egy esetének pszichogenezisééről.” Fordította Schulz Katalin. Sigmund Freud. *Sigmund Freud művei. A farkasember. Klinikai esettanulmányok II.*, Budapest: Filum Kiadó. 219-249.
- Freud, Sigmund. 1982. „A pszichanalízis foglalatja.” Fordította Bart István, V. Binét Ágnes, Linczényi Adorján, Vikár György. Sigmund Freud. *Esszék.* Budapest: Gondolat. 407–475.
- Herrmann, Steffen Kitty. 2003. „[Performing the Gap — Queere Gestalten und geschlechtliche Aneignung.](#)” *arranca* Ausgabe 28 November. S. 22–26. 2016. október 18.
- Lummerding, Susanne. 2013. „[Genderreflexive Sprache — ein kurzer Leitfaden.](#)” Kunsthochschule Berlin. 2016. október 18.
- Schoppmann, Claudia. 1997. *Nationalsozialistische Sexualpolitik und weibliche Homosexualität.* Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft.
- Westphal, Carl von. 1869. *Die conträre Sexualempfindung. Symptom eines neuropatischen (psychopathischen) Zustandes.* [Reprint in: Hohmann, Joachim S. (hg.) 1977. *Der underdrückte Sexus.* Lollar/Lahn, S. 443–481]